

Божица МЛАДЕНОВИЋ
Историјски институт
Београд

СРПСКА ЕЛИТА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ*

Српска држава је у првим деценијама 20. века била територијално мала, али у пуном и снажном привредном, друштвеном и културном развоју. Српско друштво доживело је диференцијацију кроз процес образовања и учвршћивања самосталне националне државе. У том дугогодишњем процесу издвојили су се грађанство и интелигенција из масе сеоског становништва, које је чинило огромну већину. Нови век, који је започео полетно и развојно, врло брзо је донео и искушења у виду рата. Светском рату претходила су два балканска, први 1912. и други 1913. године. Без обзира на два поменута, Први светски рат био је нешто ново и неуобичајено у животу ове генерације Срба. Овакво дугогодишње ратно искуство задесило је нараштаје из времена првог српског устанка, читав један век раније. Светски рат деловао је погубно и дужином трајања и последицама које је донео у свим областима социјалног живота. У друштвеном животу Срба десиле су се огромне и нагле промене, често уведене и одржаване голом силом, па је мало шта из блиске прошлости остало поштеђено промена. Ова констатација односи се и на припаднике елите, друштвене групе која је била носилац развоја и преображаја српске државе и друштва.¹

Први светски рат је у Србији имао два јасно издвојена периода, различита и по трајању и по специфичним догађајима и околностима у којима је био српски народ:

1. од почетка ратних операција у јулу 1914. до повлачења српске војске преко Албаније у јесен 1915. године и

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Друштвене структуре и промене у Србији у 19. веку*. (Ев. бр. 1428).

¹ У чланку ће бити говора о интелектуалној, политичко-бирокуратској, привредној, а легитимно и војној елити.

2. од завођење окупационе управе у Србији до коначног ослобођења и протеривања непријатеља у рану јесен 1918. године.²

За време рата Срби су се, ношени ратним вихором, нашли на разним странама света: на Солунском фронту, интернирани у логорима држава Централних сила, у избеглиштву у пријатељским (Блок Антанте) и неутралним земљама (најчешће Швајцарска). Највише их је остало у Србији, под аустроугарском и бугарском окупационом влашћу. И српска елита делила је судбину свог народа. Њени припадници такође су на почетку рата бранили отаџбину од непријатељских трупа, а потом у војничкој униформи проводили дане у рововима Солунског фронта. Неки су се определили за избеглички живот. Други су пак остали у окупираној земљи, подносећи све тешкоће и искушења која је наметнула непријатељска војна власт. У чланку ћемо приказати улогу елите у тако значајном историјском догађају какав је био Први светски рат. Такође ћемо указати на различите облике ангажмана припадника елите у Србији и иностранству. Наравно да ћемо се при том задржати "на површини" ове теме, јер овако насловљена одмах асоцира, у најмању руку, на монографију.

Одбрана отаџбине

У животу сваке нације наступи тренутак када патриотски мотив постане водећи и основни у њеном делању. Такав моменат наступио је за Србе у лето 1914. године, са почетком оружаних сукоба са Аустро-Угарском. Опасност која је запретила од Двојне Монархије била је огромна и довела у питање опстанак српског народа и његове државе. Свест о потреби одбране од јаке и моћне суседне државе покренула је и хомогенизовала све слојеве српског друштва да, према својим могућностима, допринесу очувању нације и државе. Патриотизам је, као најјаче осећање и обележје тога времена, савладао и победио дојучерашње непомирљиве супротности. У истом борбеном строју корачали су ранији политички противници, довољно свесни да политичка препуцавања оставе за нека друга времена.

Ратно време извело је на историјску сцену припаднике војне елите³. Чланови ове бројне и најорганизованије друштвене елите у Србији су већ две године раније обукли уместо уобичајене парадне, ратну униформу

² За време Првог светског рата Србија је три године била под аустроугарском, бугарском и делимично немачком окупацијом. Окупирану територију савезници из блока Централних сила поделили су на аустроугарску и бугарску окупациону зону, док су немачке трупе имале своју Етапну зону.

³ За ово време - почетак прве деценије двадесетог века, карактеристично је присуство политичких фактора у војсци. У војним круговима присутна је подела на чланове Црне и Беле руке.

официра. Ратна униформа поготову је дошла до изражаја у Светском рату. Њихови учинци видљиви су у сјајним победама у Церској и Колубарској бици. Српска војска била је достојан противник војницима црно-жуте Монархије. И офицере Врховне команде и виших штабова, као и мобилисане војнике уједињавала је потреба да се непријатељу зада смртни ударац и протера са територије Краљевине Србије. То су биле жртве и зарад будућих генерација, за које су се надали да неће морати да, попут њих, "кржаве гаће" у борби.⁴

И припадници осталих друштвених група, које су чиниле српску елиту, дали су свој допринос у одбрани отаџбине. Ратних задатака и обавеза прихватили су се зависно од свог животног доба и здравственог стања. Стога се може говорити о неколико преовлађујућих начина ангажовања у ондашњој ратној организацији српског друштва. На примеру припадника интелектуалне елите показаћемо различите начине укључивања у одбрану родне груде. У историјској науци је већ регистровано да је карактеристична појава било велико учешће интелектуалаца-научника.⁵ Припадници елите били су војни обвезници са ратним распоредом, на редовним и добровољним војним задужењима у јединицама или на другим војним дужностима изван борбеног састава. Следећи начин био је рад на пословима политичког карактера при влади или појединим министарствима, као и на осталим пословима које је захтевала оновремена организација српског друштва у ратним условима.⁶

⁴ Тих су дана српски војници овако размишљали: "Не може се више. Ослабисмо, малаксасмо, изгладнесмо, измрзосмо, остарисмо. Није ово један дан, једна године, трећа је ово година. Наше колено рођено је за муке, да се пати. Ми ћемо да извојјемо и за нашу децу. Кад ће да се сврши? Да ли ћемо да га потерямо преко Дрине? Да ли да га гонимо? Море, цаба му кирија, само да га истерамо!" (Милорад Марковић, *Ратни дневници 1912-1918*, Љубљана 1977, 87.)

⁵ Определили смо се да под интелектуалцима подразумевамо особе које су имале високо образовање: државне чиновнике, професоре, инжењере и особе слободних професија. Амерички новинар Џон Рид, који је у пролеће 1915. године боравио у Србији, прибележио је и неколико занимљивих опаски о српској интелектуалној елити. По њему, "много српских "интелектуалаца" је налик на Београд, кроз који су још пре три године сељаци терали своја шкрипава воловска кола некалдрмисаним улицама кроз дубоко блато, између приземних кућа као што су оне у Нишу - а који сада зида зграде, прави тротоаре и заводи призоре и пороке Париза и Беча. Они се заносе модерном уметношћу, модерном музиком, тангом и фокстротом. Они исмевају песме и одећу сељака". (Џон Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње 1975, 31.)

⁶ Љубинка Трговчевић, *Научници у рату 1914*, Зборник радова Историјског института Колубарска битка, ратни напори Србије 1914, Београд 1985, 123.

У избеглиштву

Српски војници на челу са Врховном командом, краљевска породица, министри владе Србије, неки посланици Народне скупштине, повукли су се у јесен-зиму 1915. године преко Албаније, а потом су савезничким бродовима превезени на острво Крф. Заједно са војском кретала се и маса избеглица, у нади да ће српској војсци поново поћи за руком, да као претходне године, избаци непријатељске трупе преко границе. То се овога пута није десило и колоне избеглица ишле су све даље, ка југу. Њихови животни путеви су са Крфа даље водили ка Француској, Швајцарској, Грчкој, северној Африци, Сједињеним Америчким Државама. Међу њима је велики број припадао интелектуалној, политичкој и привредној елити српског друштва.

Српска војска је, после опоравка и реорганизације, пребачена на Солунски фронт и ту остала до пробоја, у септембру 1918. године. Као и у периоду одбране земље, војна елита је имала велике губитке и приликом повлачења преко беспутне и врлетне Албаније. Пут којим су пролазили био је обележен мртвима, као видљив траг проласка српских трупа. У Солуну се наставио сукоб између ривалских организација у војним круговима - Црне и Беле руке. Солунски процес, у коме је изречена смртна пресуда пуковнику Драгутину Димитријевићу Апису и мајору Љубомиру Вуловићу, био је сигуран знак пораза Црне руке.

Део војне елите завршио је у логорима за интернирце. О њиховој судбини забележено је у извештајима хуманитарних организација који су прослеђивани Војном министарству. Ово Министарство је о томе обавештавало српску владу. У једном извештају Војног министарства Министарству иностраних дела је, између осталог, писало: "Храна код наших заробљених војника у Аустрији рђава је и недовољна. Војници примају два пута недељно, по врло мало, куваног меса или неке куване смрдљиве рибе, коју готово нико не једе, иначе добијају неку врсту супе, неслане и без зачина, кувану сточну репу и кад-кад чорбу од пасуља. Леба добијају, на 6-7 дана, један, тежине око једног килограма, који, поред неке горке јарме, има и неких других састојака. Новчане принадлежности немају никакве. Официри имају: виши 6 а нижи 4 круне дневно и од тога плаћају храну. Ова је новчана храна према садањим ценама - онога што се може набавити недовољна, тим пре, што иста служи за набавку других потреба. Одело носе војници старо, које је већ одавна одслужило, но већином је одузето сво вунено одело и покривачи и на место овога, издато им одело танко од прерађених крпа. Цокуле носе са дрвеним ђоновима. Смештај, како официра тако и војника, је по дрвеним баракама, које су за зиму врло незгодне, јер се не могу загрејати а ћебета су танка и нису од вуне, те су

хладна. Санитетске су прилике рђаве због оскудице у санитарском материјалу, те су чести смртни случајеви."⁷

У пролеће 1916. године српска влада и њен председник Никола Пашић затражили су од Врховне команде да из војних јединица отпусти познате научне раднике, али и студенте и ђаке и да их упути на школовање, најчешће у Француску, или у друге мисије у којима су могли да пруже више користи и помогну ослобођењу Краљевине Србије. Научници су онда наставили привремено прекинути посао који су радили од почетка ратних операција. Наиме, они су били творци и носиоци мисија у вези са границама, и посебно, југословенском идејом, за коју се српска држава изјаснила као за свој ратни циљ од Нишке декларације донете у децембру 1914. године. Српски научници су писали елаборате о демографским и етнографским темама, образлагали граничне линије између Срба и суседа и трудили се да дају довољно историјске и социјалне аргументације за стварање једне државе јужних Словена. Ради остваривања ове идеје они су често путовали и са својим колегама из иностранства водили разговоре у европским престоницама, покушавајући да их својим аргументима придобију за позитиван исход југословенског питања у будућности. Разговарали су такође, без или са званичним овлашћењима српске владе, и са европским политичарима. Путеви су их водили по Европи - у Рим, Букурешт, Париз, Лондон и Петроград, али и преко океана, у Америку, Вашингтон и друге америчке градове.⁸ Научници су показали огромну активност одржавајући бројна предавања по европским и америчким градовима. Радили су у Југословенском одбору, предводили мисије, писали брошуре и апеле и бавили се публицистичком и другом делатношћу.⁹

На Крфу су боравили чланови владе и посланици Народне скупштине. Народна скупштина је од априла 1916. године имала стална заседања. У свом раду она је разматрала значајна политичка питања и доносила далекосежне одлуке када је у питању била даља судбина српске државе.

У окупираној Србији

По повлачењу српске војске, трупе Централних сила запоселе су територију Краљевине Србије и поделиле је међу собом. Подела српске те-

⁷ Архив Србије, Министарство Унутрашњих Дела, Министарство војно Министарству Иностранних Дела, Крф, 16. јуна 1917. године, Солун, Пов. Ф.ђ. О. Бр. 5.777.

⁸ Вид. Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1918*, Београд 1986.

⁹ Љ. Трговчевић, *Делатност Јована Томића у Првом светском рату*, у: *Историјски часопис*, XLVII (2000), Београд 2002, 201-211.

риторије договорена је Софијским уговором од 6. септембра 1915. године, а прецизирана посебним уговором између врховних команди Аустро-Угарске и Бугарске о демаркационој линији, потписаним 1. априла 1916. године. По одредбама уговора, линија разграничења између њихових трупа ишла је тако да су Елбасан, Ђаковица и Косовска Митровица, Александровац, Крушевац и десна обала Велике Мораве остали на аустроугарској страни, а Призрен, Приштина, Прокупље и лева обала Велике Мораве на бугарској страни.¹⁰

У аустроугарској окупационој зони основна грађанска и политичка права српског становништва одређена су у *Директивама за политичку управу на простору Војно-генералног гувернмана у Србији*. Други важан акт са правном снагом био је статут Гувернмана, *Опште основе за царску и краљевску Војну управу у окупираној области Србије*. Уредбе које су донели војни органи окупационе власти довеле су српско становништво до потпуне обесправљености. Србима је ускраћено право на статус држављана Краљевине Србије, па су третирани као особе без држављанства које треба уврстити у правни систем држава победница. Док се то не учини, српско становништво се налазило под војном управом. Срби нису могли да се позивају на међународно ратно право и захтевају да се са њима поступа као са грађанима окупиране државе, чији је суверенитет *de iure* и даље постојао јер Србија није потписала капитулацију. Окупациона управа је, на основу прописа које је стално доносила, увела систем колективне одговорности и одредила могућности кажњавања, почев од новчаних, затвора, интернирања, одвођења у таоце, до смртне казне за најтеже преступе. И овако редукована права окупациона власт није поштовала. О томе да српски грађани заправо нису имали никаква, односно "права на папиру", говори речито белешка савременика: "Један поручник по имену Видман имао је у главној полицији у Београду неограничено право над животом и слободом свих становника. /.../ Цео Београд прошао је често и у буквалном

¹⁰ Бугари су на окупираном подручју оформили две управне јединице: Војно-инспекцијску област Морава са седиштем у Нишу и Војно-инспекцијску област Македонија са седиштем у Скопљу. Моравска војно-инспекцијска област имала је седам округа (пиротски, зајечарски, неготински, пожаревачки, ђупријски, нишки и врањски), а Војно-инспекцијска област Македонија обухватала је територију коју је српска војска ослободила од Турака у Првом балканском рату. Немачка је на ширем подручју уз моравско-вардарску долину организовала Етапну зону са центром у Скопљу, обезбедивши тако контролу над важном саобраћајницом. Аустроугарском окупационом зоном управљао је Војно-генерални гувернман, са седиштем у Београду. Гувернман је имао следеће округе: Шабац, Београд, Ваљево, Смедерево, Крагујевац, Горњи Милановац, три среза ђупријског округа: Јагодина, Варварин и Рековац, Ужице, Чачак, Крушевац, Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријеполје.

смислу, кроз руке овог жандарма, од бивших министара до последњег надничара".¹¹

У водећим круговима Аустро-Угарске доминирала су два различита гледишта о односу према окупираном становништву у Србији. Гледиште војних кругова изнео је генерал Конрад фон Хецендорф: "Сељачки и трговачки сталеж морају под нама да напредују, док оне који политизирају, тзв. интелигенција - бивше министре, чиновнике, адвокате, професоре и свештенике не подржавати, њих морамо уништити" и "њихово враћање /из имиграције/ одлучно и што дуже спречавати."¹² Другачије гледиште заступало је мађарско вођство, које је сматрало да се само по потреби треба ослањати на аустрофилски расположене обреновићевске политичаре, а у начелу држати Србе што даље од политике и у лошем материјалном стању.¹³

Аустроугарска окупациона власт је имала веома растегљиве критеријуме код утврђивања појма интелектуалац. По њиховим мерилима, у Србији су интелектуалном слоју припадали: судије, учитељи, свршени матуранти, општински писари, књиговође, банкарски чиновници, чиновници са железнице, поштари, радници у штампаријама, контролори државне трошарине, архивисти, телефонисти, телеграфисти, свештеници, трговци (извозници и предузимачи), апотекари и лекари. У Гувернману су у лето 1916. године почели са пописивањем српских интелектуалаца.¹⁴ У списковима су биле рубрике са подацима: име и презиме, место живљења, образовање, године живота, посао који ради и колику плату прима, којој политичкој партији припада и који страни језик говори.

Војна власт покушала је на више начина да се обрачуна са српском интелигенцијом, сматрајући је за највећу опасност за одржавање реда и мира у окупираној области. Обавештајно одељење је будно мотрило на ове људе и извештавало централну власт у Београду, која није презала од тога и да их пошаље у интернацију. Власт је издала неколико наредби о забрани одржавања односа између српског становништва, посебно интелигенције, и аустроугарских официра и војника. "Официри и службеници толико се заборављају и са овдашњом интелигенцијом седе за истим столом и у њиховом друштву се одмарају", писало је у поверљивој наредби Гувернмана. Даље је наглашено да официри никада не смеју да забораве да управо баш та интелигенција на својој савести има реку крви њихових земљака

¹¹ Триша Кацлеровић, *Цимервалдска конференција. Апел српских социјалиста цивилизованом свету*. Београд 1951, 65.

¹² Haus-Hoff und Staata Archiv, Wien, Politische Abteilung I, K. 973, допис генерала Хецендорфа барону Буријану од 15. марта 1916.

¹³ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 389.

¹⁴ АС, Војно-генерални гувернман, VIII /1168, Statistische Daten uber die Serbische Intelligenz im Bereiches Militargeneralgouvernement in Serbien.

па отуда према њој не треба имати милости, обзира и ни најмање љубазности.¹⁵ Годину дана касније већ је било приметно да је знатан број официра прекршио цитирану наредбу, па је војно-генерални гувернер Адолф фон Ремен поновио исту, истичући да многи официри, и поред постојања наредбе, негују приватне односе са српском интелигенцијом. Требало је, по слову наредбе, избегавати сваку врсту комуникације, а односе са Србима ограничити на неопходне. "Требало би увек знати шта је та интелигенција скривила против нас и којим делом је у рату водила срчану пропаганду против Монархије", нагласио је гувернер.¹⁶ Непоштовање наредбе повлачило је казну, која је обухватала чак и губљење чина.

Обавештајни официри су у лето и јесен 1916. године написали више извештаја о српским школованим грађанима. У априлу је примећено да је интелигенција тренутно мирна "из чистог страха", али да у суштини "јесте и остаје оно што је и била, тј. сваки Србин интелектуалац је упола адвокат а у целини политичар. Он је апсолутно убеђени непријатељ сваком свом сународнику другојачијих политичких убеђења, али су сви они јединствени у мржњи према победиоцима." Један обавештајац је овако описао осећања ове друштвене групе: "Немаца се плаше, према Бугарима осећају неописиву мржњу, према нама /Аустријанцима/ мржњу и презир."¹⁷ У једном извештају о ситуацији од 15. јула као правило поступања наводи се "несавитљива и што одређенија строгост или би морала сва интелигенција и један велики део њених присталица трајно ишчезнути, и бити замењени импортираним елементима, што је сада неизводљиво". Даље се тврди да политичко расположење Београда није "по нас /Аустро-Угарску/ нимало повољно. А као поједине "усијане елементе" означавају "многобројне учитељске снаге без занимања и беспослене ђаке, а најзад и православно свештенство већ и због тога што је изгубило своју улогу и због слабих доходака, те му се не може поклонити никакво поверење".¹⁸

У Општим основама одређен је и начин запошљавања окупираног становништва. Свако запослење било је по одредбама овог акта привремено и радник је могао бити разрешен без образложења, отказног рока и одштете. Предвиђено је и постојање категорије особа које су у потпуности искључене из права на запослење. Ту су спадали чланови Народне одбране, Црне Рукe, политички експониране особе и личности које су биле ослонац раније власти, као и сви за које се сумњало да су учесници у преврату против последњег Обреновића. Посао такође нису могли добити професори и учитељи, службеници полицијских и органа српске владе,

¹⁵ АС, ВГГ, IX/пов. 2, Београд, 30. јун 1916.

¹⁶ ННStA, PA I, K. 975, Београд, 26. август 1917, Прас. Нр. 22833.

¹⁷ АС, ВГГ, VIII /826.

¹⁸ *Ibid*, XVII/1435, 1916, Полумесечни извештај.

службеници на железници, у пошти, финансијама и царини и судије.¹⁹ Као што се може приметити, окупациона власт је намеравала да негативан утицај српских интелектуалаца смањи не само тиме, што ће најважније интернирати,²⁰ него и контролом над пословима којима су се бавили, и њихово замењивање поданицима Двојне Монархије.

У судству је дошло до кадровских промена. У општинским судовима радили су углавном српски грађани. Окупациона власт је запослене у правосуђу обавезала на полагање заклетве верности. Овај суд је обављао своју делатност "све док је поуздан и док суди по праву", односно док је био послушан и одан. Временом је прва судска инстанца постао суд окружне команде. Судско особље првостепених судова и Правног одељења за грађанско-правне односе Гувернмана чинили су углавном Мађари, Хрвати и муслимани из Босне и Херцеговине.²¹

Школски систем који је постојао у Гувернману разрађен је у документу *Основни принципи за оснивање основних и средњих школа у окупационој области Србије*, у коме су прецизно одређени наставни програм, састав наставног особља и наставни језик. Настава је била политички и идеолошки обојена, ученици су васпитавани по аустроугарском узору и стицали знања од учитеља из Двојне Монархије, под надзором војне власти и по њиховим наставним плановима. Српски учитељи и професори нису се могли запослити у овим школама. Једино су веронауку, наставу о моралу и црквено певање предавали српски свештеници, а надзорни орган били су војни свештеници аустроугарских трупа.²²

У *Директивама за политичку управу* детаљно је одређен састав лекарског особља. У цивилним болницама радили су српски лекари под контролом аустроугарских колега. У Директивама је прецизирано да у окружним градовима ради окружни лекар, а у среским градским насељима срески лекар. Ови лекари радили су као државни чиновници које је окружна команда постављала на посао и отпуштала са посла.²³ Цивилно становништво су у амбулантама лечили српски лекари под контролом аустроугарских.²⁴

¹⁹ Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони 1916-1918*, Београд 2000.

²⁰ Логори су били у земљама чланицама Централних сила. Највећи логори у Двојној Монархији били су: Нађмеђер, Болдогасоњ, Нежидер, Арад, Хајнрихсгрин, Браунау, Ашах, Дрозендорф, Вац, Цеглед и Ђенђеш. У Бугарској је највише интернираца било у Хаскову, Шумену и Сливену.

²¹ Б. Младеновић, *op. cit.*, 66-67.

²² *Ibid*, 130.

²³ *Ibid*, 166.

²⁴ Српска лекарка писала је како је немачки лекар, професор Бекер, био изненађен када је у становима српских лекара наишао на богате библиотеке, па је закључио

И свештеници су посебно будили подозрење војне власти. Пошто су живели "у народу", нова власт им није веровала и махом их је означавала као "непоуздане". Ово утолико пре што нису могли бити замењени поданицима Двојне Монархије као учитељи, судије и лекари. О већини свештеника вођена је евиденција. Много их је на списковима за интернацију, као и монаха, у чије се манастире, ради експлоатисања уселила окупациона власт. Свештеници су врло тешко живели, што илуструју и молбе за месечну помоћ упућене органима власти.²⁵

Војна власт је по завођењу окупационе управе укинула сваку врсту издавачке делатности. Заправо је српска издавачка делатност замрла већ у рану јесен 1915. године. Знатан број издавача одлучио се за избеглиштво и кренуо у повлачење према југу. Окупатори су и званично забранили сваку врсту издаваштва и запленили имовину таквих предузећа. Издавачи који су остали у Србији, углавном су интернирани. Исте судбине били су и чланови уредништава српских политичких и хумористичких листова - листови су забрањени, а имовина им је конфискована. Тириличка слова већине штампарија су уништена, а штампарске машине употребљаване у новоотвореним штампаријама окупационе власти.²⁶ За време окупације покренуте су у српској престоници Београдске новине, које су излазиле на српском и немачком, касније и на мађарском језику. Поред редовних рубрика и чланака новинара аустроугарских држављана, у листу су објављивани прилози српских културних и јавних посленика. Међу њима су најпознатији и, свакако, највреднији били Борисав Станковић, Сима Пандуровић, Исидора Секулић, Милорад Петровић, др Јован Б. Јовановић, Милутин Чекић, Константин Перић, Ђакон Божидар Лукић, Никола Марковић, Живорад Вујић, Коста Јездимировић, Драгослав Стојановић, Даринка Стојановић и Зорка Каснар-Караџић.²⁷

Политички живот у аустроугарској окупационој зони био је под контролом војне власти. У *Директивама за политичку управу у области Гувернмана у Србији* одређено је: "Дисциплина, поредак и строга управа су основ целокупне делатности." На снази је била забрана постојања свих политичких партија и удружења. Ова забрана строго је контролисана од стране полиције и Обавештајног одељења Гувернмана. У Војно-генералном гувернману политички живот није ни постојао, ако изузмемо стару навику Срба да неку своју "политику" воде за кафанским столом, препричавајући догађаје са ратишта, и неуспели покушај аустрофилски оријентиса-

да су Срби много образованији него што је раније мислио. (Славка Михајловић, *Облаци над градом*, Београд 1955, 130)

²⁵ АС, ВГГ, VIII/1729, 14. август 1918, Н. 5539 и више докумената из VIII одељења.

²⁶ Б. Младеновић, *op. cit.*, 154.

²⁷ *Ibid*, 156.

ног конзервативног политичара Живојина Перића и групе његових истомишљеника, да се приближе аустроугарској власти.²⁸ Било је и присталица идеје германофилства, чији је челни човек био професор Божидар С. Николајевић, бивши немачки студент. Ни она није ухватила дубљег корена нити имала неки утицај на српско становништво.

У Гувернману је на снази била забрана оснивања било каквих удружења. Савременик је о томе записао: "Не може, наравно, бити ни говора о ма каквим политичким правима. Данас у Србији није могућан никакав колективан живот. Све организације, рачунајући ту и професионална удружења, кооперативе, па чак и филантропска друштва, забрањене су. Ко се усудио да организује ма какво друштво, одмах би био интерниран. /.../ Није потребно рећи отворено оно што се мисли и чак и имати независне идеје. И најмање опасни филистри, прости сељаци, па чак и брбљиве жене, ризикују, ако њихов безазлени и наивни разговор буду чули и протумачили шпијуни, да буду послани у логоре за интернирце, или у затвор, па чак и на вешала."²⁹

Поред забране рада политичких странака, окупациона власт направила је списак раније постојећих политичких странака и пописала њихове чланове.³⁰ Војна управа била је посебно непријатељски расположена према члановима Радикалне партије и забранила је да им се додељује било каква врста хуманитарне помоћи.³¹ Старорадикали су такође, били под посебном присмотром официра Обавештајне службе. Често се дешавало да је неки радикал због "преступа" завршио у логору за интернирце.³²

Аустрофилски настројени либерали и напредњаци покушали су да политички делују и понудили помоћ новим органима власти. Тако је одмах по повлачењу српске војске неколико познатих српских политичара - Стојан Рибарац, Владан Ђорђевић и Војислав Вељковић, сачекало у Врњачкој бањи долазак војске Централних сила под командом немачког фелдмаршала Аугуста фон Макензена и понудило се за посреднике при капитулацији српске војске.³³ Покушај ове тројице да се "ставе на располагање" војној власти није успео, зато што нису били прихваћени као сарадници.

Војно-генерални гувернер Адолф фон Ремен приметио је да аустрофилски напредњаци и либерали верују да ће доћи на власт уколико допринесу "стварању новог односа према Монархији" и због тога се држе

²⁸ А. Митровић, *op. cit.*, 389-393.

²⁹ Т. Кацлеровић, *op. cit.*, 64.

³⁰ АС, ВГГ, XVII/1499. На. Но. 1014/рес. 1917.

³¹ *Ibid*, XVII/9, 9. мај 1917, К. Нр. 824/1917.

³² *Ibid*, XVII/256, Преписка за ослобођење из интернације Ружића Добре, саветника у пензији и вође радикалне партије.

³³ ННStA, PA I, К. 973, више докумената. Вид. А. Митровић, *op. cit.*, 253.

лојално.³⁴ Бивши министар српске владе Вукашин Петровић такође није уживао нарочиту пажњу аустроугарске власти нити је био упливна личност. Његов сестрић је објаснио: "Истина, Аустријанци га сматрају као свог човека, али баш због тога, што је то добро позната ствар, они га обилазе и траже да за себе придобију какву другу утицајну личност, која није раније уживала такву репутацију".³⁵ Бивши обреновићевски политичар др Војислав Вељковић постао је председник београдског Градског одбора. И он и остали чланови Одбора³⁶ били су само послушници окупатора, без права да мисле и критикују. На пример, када је одборник Миливоје Спасојевић у пролеће 1916. изрекао неколико опаски на рачун нове власти, цивилни комесар Бенко Јун је викнуо на њега. Спасојевић је истог тренутка устао, напустио седницу и ускоро поднео оставку. Аустроугарска управа захтевала је да због таквог понашања буде интерниран. И Вељковић је критикован због изјаве која се могла схватити и тако да војна власт подржава његов Одбор, што је на надлежном месту протумачено као да Одбору припада главна улога.

Пример Јована Авакумовића најбоље илуструје како су се у стварности спроводиле идеје генерала фон Хецендорфа. Бивши председник српске владе је крајем 1915. године предложио грофу Салису-Севису, војном гувернеру, да заједнички упуте проглас становништву ради успостављања реда и мира. На Авакумовићев предлог гувернер се много наљутио што је неки Србин уопште могао помислити да може "његово име стајати поред имена једног аустроугарског генерала који представља Његово Царско и Краљевско Апостолско Величанство". Ускоро је уследила и казна због "дрскости": Јован Авакумовић је ухапшен, па ускоро потом и интерниран.³⁷

Авакумовић је у својим мемоарима описао немиле догађаје с почетка 1916. године. Из Врњачке бање он је вагоном треће класе допутовао до Београда. О том путовању је забележио: "Као што се види, дакле, 'цивилизованим' Аустријанцима било је мало, што су ме оставили да гладујем од Крушевца до Београда, већ су ми у Београду за доручак дали само врућу воду. Доиста, више него свирепо."³⁸ Такође, некадашњем угледном српском политичару и председнику владе није био јасан такав однос нове власти према њему: "Право да кажем, да ми је остало необјашњено, ни онда, ни сада. Сем ако су Аустријанци, суровошћу према мени, хтели показати, да ма и злоупотребом свог положаја и гажењем правних начела, могу, не-

³⁴ *Ibid*, РА I, извештај од 12. децембра 1917.

³⁵ АС, МИД, ПО, 1918, Об/в, досије VIII, фасц. V, пов. бр. 986, Крф, 1. септембар 1918.

³⁶ Б. Младеновић, *op. cit.*, 74.

³⁷ А. Митровић, *op. cit.*, 391.

³⁸ Архив САНУ, 9281, Мемоари Јована Авакумовића, 99.

човечно, да злостављају и српског Председника Министарства!! Доиста, стидно и срамно, за државу, која се, радо, хвалише својим својом цивилизацијом?!"³⁹ По одлуци ађутанта генералног гувернера, генерала Антона Бабића, Авакумовић је интерниран 6. јануара. Место интернирања био је логор Чеглед. Смештај у логору био је неудобан: "Соба је била готово празна, само са једном дрвеном столицом, умиваоником и гвозденим креветом најобичније конструкције, рђавим постељним прибором и једним војничким ћебетом за покривање. Уопште, соба и намештај били су врло бедни."⁴⁰ Када је боравак у логору потрајао дуже од годину дана, он је "био /.../ потресен душевно", не наслућујући крај својим мукама. Преживљавао је тешке тренутке: "Ништа ми се није милило. Све ме је вређало. Био сам: нерасположен, суморан и раздражљив."⁴¹ Када је логор обилазила Комисија за отпуштање интернираца и представници Црвеног Крста, Авакумовић јој се обратио са молбом да га пусти на слободу и врати у Србију. Неколико месеци чекао је на одговор, који никада није добио. После две и по године боравка у логору, он је пуштен 18. јуна 1918. и отпутовао у Беч.⁴²

Група српских политичара-интелектуалаца, међу којима су најпознатији др Живојин Перић и др Јован Б. Јовановић, понудила је сарадњу окупационим властима. Сарадња није прихваћена, иако су творци идеје били српски политичари и одраније познати као аустрофили. Ови политичари који су представљали водеће језгро Конзервативне партије, могли су једино да понуде своје име, јер су и њихова странка и утицај на становништво били маргинални. Радило се заправо о једном индивидуалном чину, у коме је учествовала група политичких истомишљеника. Водећи људи Гувернмана су професора Перића окарактерисали као "отвореног присталицу" добрих односа са Аустро-Угарском,⁴³ због чега су му понудили место председника Београдске општине. Ту понуду Перић је одбио, вероватно зато што није задовољила његове амбиције. Касније је постао члан београдског Градског одбора и то је било његово једино ангажовање за време окупације. У јесен 1916. године Перић и Јовановић су се жалили власти у Бечу, незадовољни односом према њима као члановима Конзервативне партије, и уопште према партији и њеним члановима у целини: "Мишљења смо да садашњи режим треба да има више обзира према вођама и припадницима Конзервативне партије јер ће у супротном пропасти свака оправдана основа за њено даље постојање. Какав смисао има једна странка која се декларише као аустрофилска, кад Аустро-Угарска, у тренутку кад има

³⁹ *Ibid*, 103.

⁴⁰ *Ibid*, 112.

⁴¹ *Ibid*, 122.

⁴² *Ibid*, 133.

⁴³ HHStA, PA I, K. 974.

пуну власт, ту странку игнорише. Људи сада виде да Аустро-Угарска интернира аустрофиле исто као и радикале."⁴⁴ Перић и његови истомишљеници огласили су се још једном - на вест о изласку Русије из рата. Они су окупационој власти предложили да сазове "уставотворну скупштину" која би прогласила збацивање династије Карађорђевић и владе на Крфу, објавила ненадлежност Народне скупштине у иностранству и образовала владу. Та влада би потом склопила сепаратни мир са Двојном Монархијом. Ову акцију, предводили би, уз сагласност и подршку војне власти, аустрофилски настројени политичари. Зачетник идеје био је професор Живојин Перић, а његов партијски колега Јован Б. Јовановић је пренео власти у разговору са шефом Обавештајног одељења Гувернмана почетком децембра 1917. године. Обавештени су били и министар спољних послова Двојне Монархије Отокар фон Чернин и цар Карло Хабзбург.⁴⁵ Наравно, и ова замисао остала је на свом апстрактном нивоу.

Окупациона власт је у потпуности надгледала и регулисала привредни живот на подручју Србије и усклађивала га са својим потребама преко Привредног, односно Деветог одељења Гувернмана. Аустроугарска власт је предузимањем разних мера тежила да привредна богатства Србије искористи у што већој мери за своје потребе. За време окупације отворене су и реновиране само фабрике и погони чији су производи били неопходни тржишту Монархије. Војна власт преузела је управу над привредним објектима и надзирала делатност свих привредних грана. Осим тога, у првој и другој години окупације успостављена је организација рада на новим основама. Аустро-Угарска је, примењујући немачку доктрину о експлоатацији окупираних земаља, оснивала разне привредне институције и изградила својеврстан привредни систем, који је омогућавао економску експлоатацију Србије. Важну улогу у томе имао је Научни комитет за ратну привреду, основан при Ратном министарству у Бечу 1916. године. Војна власт занимала се за пољопривреду, неке занате и индустријске гране, па је стога обновила првенствено фабрике и постројења из домена прехранбене индустрије. У извесној мери обновљени су и трговина (државна, монополска и на црном тржишту) и занатство, зависно од куповне моћи грађана и врсте роба и сировина које су биле неопходне за израду одређених производа. По новој привредној доктрини, српска валута динар обезвређена је (законским прописом) за пола своје вредности и замењена круном. У другој и трећој години окупације страни капитал показао је извесно интересовање за финансирање разних привредних послова, да би се прикупила новчана средства и постепено прешло на нормално банкарско и финансијско пословање. Ова идеја поникла је у војним и привредним круговима, који су

⁴⁴ *Ibid*, ПА I, К. 974.

⁴⁵ А. Митровић, *op. cit*, 501-502.

били потпуно уверени да ће по завршетку рата окупиране области Србије остати у оквиру Двојне Монархије.

У оваквом привредном систему јасно је да није било ни симболичног утицаја некадашње српске привредне елите. Дешавало се да је део српског становништва успоставио пословне односе са војном влашћу. Важно је нагласити да су неки, у највећем броју трговци, само наставили свој предратни посао. Неколицина људи је пак започела и развила посао уз помоћ окупационе власти, углавном као војни лиферанти. Они су се веома брзо обогатили (познати под именом ратни профитери) и, уопште својим послом, начином мишљења и понашањем, постали посебан слој у српском друштву. О овој групи људи оставио је врло сликовит портрет књижевник Борисав Станковић: "Снашавши се у новој ситуацији, помиливши се са "постојећим стањем", здрава разума, трговачке, паметне промућурности, одбацивши ову, можда, код нас новајлија и интелигенције, тугу за пропалом Отацбином, слободама, срећни, што их је мимоишла тешка ратна чаша бекства из земље преко Албаније, Црне Горе, пропаст својих радњи, домова, намештаја и оног богатства, и брзо се снашавши и помиливши се са непријатељевом најездом, продужили свој пређашњи, озбиљни живот, трговину, послове и радове, испуњене сада оном ретком насладом: легати у свој кревет као некада, јести јела као некада, одевати се, шетати, пити, дисати, у истом оквиру, простору између радње, куће, кафане. /.../Само, сада је то увећано дражи и насладом са помишљу и поређењем за све своје познанике, комшије, ортаке који су избегли, који се ломе по Албанији, Црној Гори, Крфу, фронту, и чије породице у црно увијене, преплашене да ће остати без хранитеља, унезверено хукћу и у потаји, ноћу, наричу и плачу и, како из радње тако из куће продају што је заостало, да се исхране, одбране од глади."⁴⁶

Ситуација у бугарској окупационој зони била је још гора. Они су одмах започели са нескривеном бугаризацијом. За бугарском војском стигли су чиновници, а потом и наставници, који су заједно са оружаном силом били основна снага за спровођење однорађавања српског народа. Пукковник фон Лустиг, аустроугарски официр за везу у штабу фелдмаршала Аугуста фон Макензена, писао је својој Врховној команди у поверљивом извештају од 20. фебруара 1916: "Бугари не пропуштају да искористе време своје окупације источне Србије и Македоније. Они су своју нову управу увели безобзирно и брутално. /.../ Рад на бугаризацији карактеришу два основна правца: уништење горњег и средњег слоја "интелигенције" домаћег становништва и насилно увођење бугарског језика". Окупациона власт забранила је употребу српског језика, личних имена, писма ћирилице, натписа на матерњем језику, а и презимена су модификована, па су се морала

⁴⁶ Борисав Станковић, *Под окупацијом*, Београд 1929, 47.

завршавати на -ов и -ев.⁴⁷ Оно што је карактерисало бугарску управу била је појава масовног убијања припадника српске елите. Они су од почетка завођења своје управе лишили живота велики број српских интелектуалаца - свештеника, учитеља, судија, адвоката, лекара, апотекара, али и велики број привредника и предузетника.

Како су српски интелектуалци живели за време окупације и како су се мирили (да ли су се уопште мирили) са новим стањем? Како су се показали у борби за очување голе егзистенције? Да ли су заборављали на "више циљеве", односно патриотизам и окупирану отаџбину? Одговор тражимо у белешкама савременика. Српски књижевник Бора Станковић који је на својој кожи осетио последице интернације, писао је да је већина српских учитеља и професора пуштала браду и косу и изгледали су запуштено и неуредно. Тек касније схватио је да су пуштањем брада и косе у знак жалости за изгубљеном отаџбином исказивали свој патриотизам, али су у исто време изгледали старије, па су могли да избегну интернирање.⁴⁸ Исидора Секулић је по завршетку рата веома критички оценила свој живот и живот суграђана за време окупације, као нешто ново и у друштвеним односима и у личном животу. Тај нови облик живљења она је назвала "држање", а под њим подразумевала пасивни отпор окупационој власти у свакој прилици. Исидора је писала: "Док су трајали спремљена зимница и преостали новац и одело, и физиономије су биле према томе. А кад је непријатељ организовао бојкот наш са свих врста извора снабдевања, а живот појео и доцепао скоро све што се у кућама нашло, онда су се људи одједаред извукли иза завеса дискретности, поноса и естетике, и почели тражити себи равне да се са њима утеше, вештије од себе да код њих виде и науче како се може и уме./.../ Код варошана, нарочито код Београђана, таласи реакције били су други. Несрећу и жалост земље они су осетили дубоко и интензивно, претрпели парализу живота, али су зато ипак ситничарски уско и буржоаски пакосно делили од општих пораза своје личне губитке. Упали су због тога у апсурдност да заузимају два става који један други искључују. Као синови земље, чији је пораз сјајно и поштовање уливао, они су, од времена на време, показивали према непријатељу држање поносних ритера који знају зашто трпе и шта чувају. С друге стране, слаби у тешком и гадном животу, они су проводили силу времена у млитавом нераду, тражили често и на недозвољену извору биланс политичких и војних фактора који су тобоже имали бити такви да њих што пре ослободе мука и беда, и срамотили себе вечитим комбинацијама о томе где се шта може добити, и која мисија из бела света је на реду да мора помоћи."⁴⁹

Božica Mladenović

⁴⁷ А. Митровић, *Историја српског народа*, VI/ 2, Београд 1994, 2, 150.

⁴⁸ Б. Станковић, *op. cit.*, 19.

⁴⁹ Исидора Секулић, *Како је управо било?*, у: *Нова Европа*, књ. 2, 1921, 288.

Serbian Elite in the First World War

Summary

The article shows the role and the importance of the Serbian elite in an important historical event such as the First World War. The work is based on the historical sources preserved mostly in the Archives of Serbia (Funds of General Military Government and the Ministry of the Interior). Various ways of engagement of the elite in several phases of the war operation was shown: during the period of defense, in refuge and during the occupation of Serbia. Main attention was paid on the period of the occupation and relation of the Austrian-Hungarian authorities towards the Serbian population, and thus to the Serbian elite.